

HOŞGÖRÜ KAVRAMININ VOLTAİRE FELSEFESİNE ÇEŞİTLİ YANSIMALARI

Seyit Ahmet ATAK*

Özet / Abstract

Yaşantısıyla ve düşünceleriyle toplumun yeniden yapılanmasını kendine görev olarak gören Voltaire, dar kalıplara sıkıştırılmış, dogmatik, önyargılı, bağınaz olan, hoşgörüyü kapı kapayan çağının dinsel görüşlerine ve dini inanışlarına karşı yeni bir bakış getirmeye çalışır. O'nun en temel kaygısı düşünen, sorgulayan, çok yönlü bakabilen, yenilikçi olabilen, yeni fikirlere açık olan ve saygı duyan bir toplum oluşturmaktır. Bunu ilk olarak yaşadığı dönemin mevcut şartlarından dolayı öncelik din alanından başlayıp, yaşantımızın her alanına hem teorik hem de pratik olarak uygulamaya çalışır. Fransız Aydınlanma düşünürü olduğu için de bunu, akıl, bilim, ilerleme, bireysel özgürlük ve farklılıklara önem verir. İnsanların bireysel, kültürel, sosyal, psikolojik farklılıkları göz önünde bulundurarak yeni bir yaşam modeli oluşturmaya çalışır. Bunun için de, felsefesinde ve yaşama bakışında hoşgörü kavramının önemli bir yeri olduğunu görürüz.

Anahtar Kelimeler: Voltaire, Hoşgörü, Bağınazlık, Din, Özgürlük, Önyargı

VARIOUS REFLECTIONS OF TOLERANCE CONCEPT IN VOLTAIRE PHILOSOPHY

Voltaire tried to bring a new perspective to narrow minded, dogmatic, prejudiced, bigoted religious views and beliefs of his period in paralel with his self-assessed mission of restructuring society. His main concern was creating a society which is thinking, questioning, incorporating different perspectives, open to change and new ideas and also respecting these concepts. Stemming from conditions of his period, he first started with the religion institution and later developed theories and practices regarding all a areas of life. As being a French Enlightenment era thinker, he emphasizes reason, science, progress, personal liberty and interpersonal differences. He strives building a new life model incorporatating personel, cultural, social, psychological differences of people. Because of this, we notice that concept of tolerance occupies great place in this perspective of life and his philosopy.

Key Words: Voltaire, Tolerance, Dogmatism, Religion, Liberties, Prejudice

Giriş

İnsanların sergilemiş oldukları tutum ve davranışlar sadece bugüne özgü olmayıp insanlık tarihi kadar eskidir. Birey ya da toplum olarak insanların tarihi, sosyal ve kültürel farklılıklar çerçevesinde sergilemiş oldukları düşünce, tutum, davranış ve yapmış oldukları uygulamaların herkes tarafından kabul edileceğini söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte bazen kabul görmesi düşünülen bir olgu, olay veya bir kavram, düşünüldüğü ölçüde ilgi görmemekte veyahut kısmen kabul edilmez.¹ İnsanlar arasındaki birçok farklılıklar zinciri beraberinde 'hoş' ve 'görmek' sözcüklerinden oluşan hoşgörü kavramı,² her şeyi anlayışla karşılayarak hoş görme, müsamaha, tolerans, insanlar arası ilişkilerde orta yolu takip etme, dengeli olma, farklı olan bir şeye sabır gösterip katlanma, benimsenmeyen bir davranış ve düşünceye bile tahammül

* Öğr. Gör., Dicle Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü.

¹ Necati Öner, "Kavramın Açıklığı ve Seçikliği", *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı: 24, Ankara, 1997, s. 5.

² İsmet Zeki Eyüpoğlu, *Türk Dilinin Etimolojisi*, 2. Baskı, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1995, s. 237.

edebilme anlamlarına gelmektedir.³ Diğer insanlarla iletişim kurma sırasında ortaya çıkan ve psiko-sosyal boyutlu bir kavram olan hoşgörünün affetme, kusura bakmama, farklılıkları anlayışla karşılama, bireyi daraltıp sıkıştırıcı yaklaşımlardan uzak durarak dengeyi koruma, medeni olma ve düşünceleri karşılıklı anlayış içerisinde tartışabilme gibi anlamları içerdiği söylenebilir.⁴ Yani hoşgörü, karşılaşılan olayların ve düşüncelerin çeşitli yönleriyle ele alınarak kuralların daha esnek ve toleranslı bir biçimde uygulanmasını ifade eder.⁵ Hoşgörüde temel ilke, karşımızdakini istediğimiz gibi olmaya zorlamak değil; ona kendi istediği gibi olma imkânı vermektir.

İnsanlar arası ilişkilerde dengeyi koruyan ve onları birbirlerine yakınlaştıran hoşgörü, duygusal bir tavır olarak bireyin her konuda hem fikir olması, aldırış etmemesi, olaylara kayıtsız kalması veya kendi inançlarından ve öz benliğinden taviz vermesi değil; farklılıkların bilincine varması, değişik düşünce ve kimliklere anlayışla bakabilmesidir.⁶ Bir başka ifadeyle hoşgörü, başkalarından nefret etmeme bilincini kazandıran bir erdemdir,⁷ ahlaki sistemlerin en temel unsuru ve diğer unsurlara da kaynaklık edebilecek önemli bir ruh disiplindir.⁸

Hoşgörünün temelinde, doğruluk değerlerini dikkate almadan, toplumda farklı inanç ve düşüncelerin de bulunabileceğini kabul etme duygusu yatmaktadır.⁹ Ancak bu farklılıklar çekici, ilginç ya da sevimli görüldüğü sürece hoşgörüye ihtiyaç duyulmaz. Hoşgörü, bizim uygun gördüğümüz bir durumla karşılaştığımızda söz konusu olur ve asıl bu yüzden önemlidir. Öyleyse, tek taraflı bir yaklaşım tarzı olmayan hoşgörüde herhangi bir haksızlığa yol açılmaması, bir kişinin sürekli hoşgörü bekleyen, diğerinin ise hoşgörü göstermek zorunda kalan durumuna düşmemeside önemlidir.

Herhangi bir nedenden ya da kişisel yetenek ve özelliklerden kaynaklanan farklı düşünce ve davranışlara hoşgörüyle bakmak, değişik fikirlere değer vermek ve onların toleransla karşılamak toplum bireylerinin birbirleriyle yakınlaşmasını sağlayacaktır. Bencillik, düşüncelerde taassup ve katılık ise ayrımcılığa ve toplumsal huzursuzluğa neden olacaktır.¹⁰ Öyleyse hoşgörü, dinler, kültürler, toplumlar ve gelenekler arasında barış fikrinin gelişmesini sağlayan en temel unsurdur. İnsanların bakış açıları ve kültür dünyaları aynı olmayabilir. Ancak hoşgörü ve saygı kurallarına herkes uymak durumundadır. Çünkü hoşgörünün bulunmadığı yerde dar çerçevede bakma, önyargılı hareket etme, belli bir taassup ve ideolojinin peşinden giderek, çözümsüzlüğe açık bir kapı bırakılacaktır.

Bireyin benimsemediği düşünce ve davranışlar karşısındaki tutumu ile yanlış, zulüm, adaletsizlik ve hakların ihlali karşısındaki tutumu bir değildir. Dolayısıyla

³ Hüseyin Yılmaz, “Hz. Peygamber’in Eğitiminde Bir İlke Olarak Hoşgörü”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 8-1, Sivas, 2004, s.110.

⁴ Yılmaz, a.g.m., s. 111.

⁵ Nevzat Y. Aşıkoğlu, “Hoşgörü ve Tolerans Kavramları Üzerine”, *MEB Din Öğretimi Dergisi*, Ankara, 1993, Sayı 39, s. 41.

⁶ Melih Yürüşen, *Çeşitlikten Özgürlüğe: Çok Kültürlülük ve Liberalizm*, Liberal Yayınevi, Ankara, 1998, s. 260.

⁷ Necati Öner, *İnsan Hürriyeti*, Vadi Yayınları, Ankara, 1996, s. 113.

⁸ Yusuf Ziya Keskin, *Nebevi Hoşgörü*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1997, s. 13.

⁹ Necati Öner, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, MEB Yayınları, İstanbul, 1995, s. 72.

¹⁰ Aşıkoğlu, a.g.m., s. 43

haksızlık, kötülük, çirkinlik ve adaletsizlik karşısında susmak, bilerek yanlışlıklara göz yummak hoşgörü olarak değerlendirilemez.¹¹ Bireye ve topluma karşı işlenen öylesine ağır suçlar vardır ki, bunları hoş görmek, suça ve haksızlığa rıza gösterme anlamı taşır. Öyleyse yasa ihlalleri, inançlara saygısızlık ve kişiliklere hakaret de hoşgörü kapsamının dışındadır. Çünkü olan esas olan, ötekinin zarar görmemesidir.

Hoşgörünün zıddı olan hoşgörüsüzlük, basit bir nezaketsizlikten başlayarak kasıtlı yok etme girişimlerine ve bunun için güç kullanmaya kadar uzanan ciddi sonuçlara neden olabilir.¹² Pek çok toplumda bireyler arasında gösteren düşünce farklılığı hemen bir ilke ayrılığına dönüşerek, her iki taraf diğer tarafın yanlış olduğunu ve ona katılmanın suçluluğunu paylaşmakla aynı anlama geldiğini düşünür. Bu da, anlaşmazlıkların şiddete dönüşmesini ve kuvvete başvurmasına sebep olur.¹³

Tolerans, müsamaha ve tesamuh sözcükleri ile karşılığı verilmeye çalışılan hoşgörü kelimesinin anlamıyla ilgili bilgilerden, bu sözcüğün muhtevasında; affetmek, kusura bakmamak, farklılıkları anlayışla karşılamak, daraltıp sıkıştırmadan, ya da tamamen gevşetmeden itidal içinde olmak, dengeyi gözeterek insanlar arası ilişkilerde orta yolu takip etmek gibi manalara vurgu yapılabilir. Hoşgörü; farklı dil, cins, din, inanç ve anlayış bakımından başkalarının varlıklarından rahatsızlık duymama halidir.¹⁴ Felsefe, din, sosyoloji, psikoloji ve filoloji gibi farklı disiplinlerdeki müşterek bir tanımla hoşgörü; insan hak ve özgürlüklerinin hiçbir harici müdahaleye maruz kalınmadan, rahat bir şekilde kullanım imkânı bulması anlamına gelmektedir. Bireyin sadece kendi iç dünyasına kapanmadan, bulunduğu çerçevenin dışında kalan fikir ve düşüncelerin varlığını kabul etmesi, onlara tevazu ile yaklaşım ve ‘ben bilirim, benimki mutlak doğrudur’ anlayışından uzak durması, felsefi anlamda bir hoşgörü koymaktadır.¹⁵

Voltaire’ın Felsefe Anlayışı

Voltaire, Fransız Aydınlanmasının en önemli düşünürlerinden olup, 1694-1778 yılları arasında yaşamıştır. Zamanının toplumsal, dini, politik ve kültürel koşullarını radikal bir biçimde eleştirmiş, bir tür ampirik felsefe yardımıyla gerçekleştirilecek reformların başlaması için büyük bir çaba sergilemiş olduğu için, Aydınlanmanın babası olarak görülebilir.¹⁶ Aklın egemenliği olarak tanımladığı ilerleme idesinin en önemli temsilcilerinden olup, ilerlemeden ziyade entelektüel, bilimsel ve iktisadi ilerlemeyi anlayan Voltaire, bilimsel iktisadi ilerleme için kaçınılmaz olduğunu düşündüğü toleransın (hoşgörü) savunuculuğunu yapmış, temelde düşünce ve ifade özgürlüğüyle özdeşleştirdiği politik özgürlüğün savunucu olmuştur. Tıpkı kendisine büyük hayranlık beslediği John Locke gibi, devletin öncelikle insan haklarına saygı göstermesi

¹¹ Beyza Bilgin, “İslam ve Hoşgörü”, *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: 34, Sayı: 1, Ankara, 1998, s. 116.

¹² Yılmaz, a.g.m., s. 112.

¹³ Bertrand Russell, *Sorgulayan Denemeler*, (Ter. Nermin Arık), TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 1997, s. 117.

¹⁴ Ahmet Cevizci, “Hoşgörü” md., *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul, 2000, s. 460 veya Necati Öner, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, MEB Yay., İstanbul, 1995, s. 15.

¹⁵ Kenan Gürsoy, “Felsefe ve Hoşgörü”, *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı: 1, Ankara, 1991, ss. 18-21.

¹⁶ R.H. Popkin, *The Columbia History of Western Philosophy*, Columbia University Press, New York, 1999, s. 465.

gerektiğini öne sürmüştür. On sekizinci yüzyılın diğer Fransız philosopheları gibi, birinci sınıf ve özgün filozof olmanın ötesindedir. Bu yüzden, felsefi anlamda her zaman çok tutarlı görüşler geliştirdiği söylenemez. Bir yandan “düşünen madde” hipotezine başvurur ve sıkı materyalizme bağlanırken, diğer yandan Tanrı’nın varlığını kanıtlamaya dönük argümanlar geliştirir. Despotizmden nefret etmekle birlikte, politik anlamda demokrat biri olmayıp, filozofların etkisiyle aydınlanmış bir monarşi ile adil ve haksever yönetimi tercih eder.¹⁷

Felsefenin taklitçi, otoriteye bağlı, mevcutla yetinen, yerinde sayan ve yeniliklere açık olmayan, atılımcı ve ileriye görmeyen, bilime değer vermeyen, her şeyi ortaçağ kilisesinin dar merkezine göre belirlenen, eleştiriye kapalı olan bir anlayışla hareket ettiği sürece başarılı olma şansı yoktur. Bu yüzden Fransız Ansiklopedistlerden biri olan Voltaire, cehalete, ön yargıya, hoşgörüsüzlüğe, dinsel baskılara, siyasi haksızlıklara karşı bir tavır alarak, eleştirel bilinci ve doğal özgürlüğü getirmeye çalışmıştır.

Felsefesinde, akıl, ilerleme, bilim, özgürlük, bireyselleşme, bireysel tercihlere saygı duyma, yaşam alanının sınırlanmaması, bireyin istediğine inanması, dogmatik fikirlerden uzak durarak, bireysel tercih alanlarımız çoğaltılmadır.¹⁸ Fransız Aydınlanması içinde Ansiklopedi çevresinde gelişen düşüncelerle birlikte, dinden, otoriter yönetimler ile geleneksel kültürel değerlerden topyekûn “özgürleşmeyi” vaaz eden, “katı” bir liberal anlayışın\anlayışların gündeme gelmesinde etkili olmuştur. Bu tip aydınlanmacı düşünce, topyekûn olarak geleneksel değerleri yıkmaya girişmiş ve Fransız Devrimi’nin günümüze kadar getirdiği evrenselci, yenilikçi, homojenize edici anlayışın günümüze kadar uzanan ideolojilerin de temelleri atılır.¹⁹ Aydınlanma dönemi öncesi Avrupa toplumlarının yaşam biçimi, inanç ve inanç kurumlarının yönetiminde, ekonomik yaşam belirli kişilerin elinde iken, insanlar kendilerini yönetme, kendi yaşamını doğrudan etkileyen toplumsal ve siyasal yapılanmada söz sahibi olmaya başlamışlar; ödev ve sorumluluk yüklenerek herhangi bir kişiden “birey” olma durumuna geçmişlerdir.²⁰ Aydınlanma ile kralların, din adamların emrine amade yaşayan, yetkileri tamamen karşı tarafa yüklenmiş herhangi bir kişi olan insan, artık nesne değil özne, yani “ben” durumuna yükselecek; Kant’ın tarifıyla “us yönetici bir yeti, insan yaşamının efendisi” olacaktır.²¹ Aydınlanma ile bu dünyayı geçici, misafir olarak algılayan kişi gidecek; kendini daha aktif hale getiren, eylem üreten, çalışan bir insan anlayışı hâkim olacaktır.²²

Voltaire, *Candide* ya da *İyimser* adlı felsefi masalında, Thomas Hobbes’la hesaplaşırçasına insanların doğuştan iyi olduğunu, ama sonradan kötülük içine girdiklerini *Candide*’in ağzından şöyle dile getirir: “İnsanlar kesinlikle kurt olarak

¹⁷ Ahmet Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi Tarihi*, Asa Kitabevi, Bursa, 2008, s. 170.

¹⁸ Cevizci, a.g.e., s. 24-25 veya Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004, ss. 289-290.

¹⁹ Fikret Çelik-Serdal Fidan-Kamil Şahin, “Aydınlanma’nın Fransız Düşüncesi İçinde ‘Katı Liberal Değerler’ Bağlamında Ele Alınmasında Ansiklopedi ve Ansiklopedistlerin Yeri”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 23, Celalabat, 2011, s. 17.

²⁰ Metin Bobaroğlu, *Aydınlanma Sorunu ve Değerler*, Ayna Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 18.

²¹ Bobaroğlu, s. 19.

²² Bobaroğlu, s. 20.

doğmazlar, sonradan kurt olurlar. Tanrı onlara ne toplar vermiştir ne de süngüler; ama onlar birbirlerini yok etmek için toplar ve süngüler icat etmişlerdir.”²³ Voltaire bu düşüncesini kendi eseri olan Felsefe Sözlüğünde şöyle ifade eder: “İnsan kesinlikle kötü olarak doğmaz, tıpkı hasta olması gibi sonradan kötü olur...Yeryüzünün bütün çocuklarını bir yerde topladığınızda, onlarda masumluktan, iyilikten ve çekingenlikten başka bir şey göremezsiniz”.²⁴ Hıristiyan inancının ileri sürdüğünün aksine kökten günahkâr (yani dünyevi anlamda tümüyle kötü) olmayıp doğasında erdem tohumunu barındırdığı yönündedir.

Voltaire’in felsefesinde ve hayata bakışında en önemli kavramlardan biriside hoşgörü olduğunu görmek mümkündür. Bunun içinde öncelik olarak dini alanda ve dini ilişkilerde hoşgörünün önemini göstermeye çalışır. Şimdi bu konudaki düşüncelerine ve yaklaşımlarına bakabiliriz.

Voltaire’in Dini Alandaki Hoşgörüsü

Hoşgörü, dinde ihtiyaç duyulan önemli bir unsurdur. Batıda dinsel hoşgörü kavramının karşılığı olarak dini tolerans ve dini çoğulculuk kavramları kullanılmaktadır. Modern toplumun problemlerine bağlı olarak ortaya çıkıp şekillenen ve yeni kullanılmaya başlayan dini tolerans ve dini çoğulculuk kavramları, bireylerin kendi inanç ve uygulamalarının yanı sıra, yeryüzünde farklı düşünen, inanan ve yaşayan başkalarının da bulunduğunu, dolayısıyla onların bu farklılıklarına anlayış gösterilmesi gerektiğini bilmeleri anlamına gelmektedir.²⁵

Bireyin hem kendi din kardeşlerine, hem de başka din mensuplarına karşı anlayış gösterebilecek bir olgunluğa ulaşması önemlidir. Çünkü modern çağın hızla değişen şartları sonucu toplumda yaşayan herkesin tek bir din ya da dini düşünce etrafında birleşmeleri imkânsız hale gelmiştir. Hoşgürsüzlük nedeniyle dini inanç farklılığının anlayışsızlığa ve hatta çatışmaya yol açtığını bilinmektedir. Bir kişinin ya da grubun kendi din anlayışını tek doğru kabul ederek başkalarına dayatmaya kalkışması, dinsel hoşgörünün önündeki en büyük engeldir. Öyleyse, inanç farklılığını sosyal hayatın bir realitesi olarak değerlendirebilecek dinsel hoşgörü anlayışının bireylerde yeterince geliştirilmesi gerekir.

Fransız Devrimi’nin gerçekleşmesine en fazla katkıda bulunan ve adeta devrimin programını hazırlayan Voltaire, feodaliteye ve kilise otoritesine karşı çıkmıştır. Gerçekte onun başkaldırısı, kilisenin insanları din aracılığıyla sömürmelerine karşı yapılan bir başkaldırı olup, kutsal denilerek insanlara sunulan ve sorgulanmaksızın inanılması istenen metinlerin saçma olduğunu düşünmesinden kaynaklanan bir başkaldırıdır.²⁶

Voltaire, bir yaratıcının varlığına inanmayı halk için gerekli görmüş, ‘Tanrı yoksa O’nu icat etmeli!’ demiştir. Bu sözyle üstün bir varlığa inanma duygusunun

²³ Mehmet Ali Ağaoğulları-Filiz Çulha Zabcı-Reyda Ergün, Kral Devletten Ulus Devlete, İmge Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 259.

²⁴ Ağaoğulları vd., a.g.e., s. 260.

²⁵ Ünver Günay, Din Sosyolojisi, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998, s. 428.

²⁶ Vahdettin Başçı, Rasyonel Din Anlayışları ve Deizm, Atatürk Üniversitesi, S.B.E. Yayınları, Erzurum 2002, s. 8.

insanlar üzerindeki olumlu etkisini vurgulamak istemiştir.²⁷ Dinin, boş inançlarla doldurulup, halka Tanrı'nın cezalandırılmasını içeren masallar anlatılmasının, insanları tanrıtanımazlığa sürüklediğini söyleyen Voltaire, dini inancın gerçek haliyle, doğru bir şekilde öğretilmesi gerektiğine inanmıştır. Çünkü hurafe ve boş inançlarla dolu bir din, insanlar için gülünç olmaktan öteye geçmemektedir.²⁸

Voltaire'e göre töreler değişse bile, ahlak değişmez. Tanrı'nın yasaları evrenseldir. Bir papazın her sözüne uyan ve sorgulamadan aynı onun gibi düşünen insan zavallıdır. Birçok kötülük işleyip, sonra boynuna haç takıp kiliseye giden birinin çok iyi olduğu yorumu yapılır. Fakat biri çıkıp, papazların her sözüne uymayın, aklınızı kullanarak yaşayın, kiliseye gitmeden de Tanrı'ya yalvarmak mümkündür vb. gibi şeyler söylese, bu kişi hain ve dinsiz ilan edilir. Oysa yapılması gereken, anlamaya çalışarak Tanrı'ya inanmak ve dünyanın her tarafındaki farklı inanç ve kültürde insanı sevmektir.²⁹ O'na göre, Tanrı her yerde hazır ve nazır olduğuna göre, tabiatla ahlak vardır. Onun ifadesiyle "Küçük bir pire bile bize Tanrı'yı hatırlatır". İnsan, her zaman ve her yerde içinde ilahi bir moral bulmuştur. Sokrates, İsa Peygamber ve Konfüçyüs'ün metafizikleri aynı değildir, fakat moral anlayışları benzerlik gösterir.³⁰ Buradan hareketle Tanrı ile ahlak ve din ile ahlak arasındaki birbirini tamlayan kuvvetli bir ilişki olduğunun altını çizmeye çalışır.

Voltaire, içinde taşıdığı hoşgörülü düşünceler ve hoşgörülü uygulamalar nedeniyle Anglikan kilisesinden de zaman zaman övgüyle bahseder.³¹ Böylece onun, hoşgörülü tavır içerisinde en önemli yeri dinsel hoşgörüye verdiği söylenebilir. Bir ülkenin düzenli, mutlu ve güven içerisinde olması buna bağlıdır. Çünkü dinsel hoşgörü beraberinde diğer hoşgörülerini de getirmektedir. Dinsel hoşgörüye bağlı kalan kişiler, sadece kendi toplumlarıyla sınırlı kalmayan, diğer toplumlar tarafından sevilen bir noktaya ulaşırlar.³² O, erdemli olmayı sadece kendi dinsel inançlarına bağlı kimselere ait olarak görmeyi doğru bulmaz. Böyle düşünenlere de biraz sert bir üslupla şöyle seslenir: "Doğrusu küstahlığın bu kadarı insanı çileden çıkarır. Daha başka bir şey söyleyemeyeceğim. Yoksa kafam kızacak".³³ Diyerek erdemini ve ahlakın sadece bir dine ait olamayacağını da gösterir.

İlahi dinler olarak isimlendirilen dinlere yönelttiği bu eleştirilerle birlikte, onun Konfüçyanizm'den etkilendiği söylenebilir. Nitekim her fırsatta, sadeliği ve hoşgörülülüğünü ön plana çıkardığı Çin dininden övgüyle söz eder.³⁴ Dünyadan, bağınazlıktan uzak kalmayı başarmış tek din Çin dinidir.³⁵ Bir hikâyesinde, Hıristiyanlığın farklı mezhep ve tarikatlarına bağlı olanlarla Yahudi ve Müslüman

²⁷ Server Tanilli, *Dünyayı Değiştiren On Yıl*, Adam Yayınları, İstanbul, 1999, s. 42.

²⁸ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, "Aldatma", Cilt: 2, MEB Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 32-34.

²⁹ Voltaire, *Feylesofça Konuşmalar ve Fıkralar*, (çev. Fehmi Baldaş), Cilt: 2, MEB Yayınları, Ankara, 1962, ss. 31-33.

³⁰ Andres Maurois, *Voltaire*, (çev. Cenap Yazansoy), Kastas Yayınları, İstanbul, 2001, s. 75.

³¹ Voltaire, *Zadig ve Başka Hikayeler*, (çev. Yaşar Nabi Nayır), MEB Yayınları, Ankara, Ankara, 1946, s. 16.

³² Voltaire, *Zadig ve Başka Hikayeler*, s. 150.

³³ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, (çev. Lütfü Ay), Cilt: 2, İstanbul ve İnkılâp ve Aka Kitabevi, İstanbul, 1977, s. 14.

³⁴ Voltaire, *Feylesofça Konuşmalar ve Fıkralar*, s. 327.

³⁵ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, Cilt: 2, s. 9.

kişileri buluşturur. Burada hepsinin sözleri Çinlileri kendi düşüncelerine davet etmektedir. Ancak yaklaşım tarzları o kadar kaba ve hoşgörüsüzdür ki, Çinliler onların tümünün deli oldukları düşüncesine varırlar. Zaten kendisi de bu konuşmaları saçma olarak nitelendirmektedir.³⁶

Voltaire, Hıristiyanlığın daha önceleri yaptığı zulüm ve adaletsizliklerin hep hoşgörü eksikliğinden kaynaklandığını, eleştirileriyle her defasında kiliseyi hatırlatır. Hoşgörüsüzlüğün kaynağı Avrupa toplumunun düşünce ve yaşam biçimleri değil, onların yalnızca bir parçası olan Hıristiyan dininin ta kendisi olduğunu belirtmiştir.³⁷ Voltaire, Hıristiyan dininin diğer dinlerden farklı olarak (Mısırlılar ve Yahudiler) bütün dünyaya hâkim olma güdüsüyle hareket ettiğini; bu nedenle de bu din kabul edilinceye kadar bütün dünya zorunlu olarak onların düşmanı durumunda olduğunu; bunun da hoşgörü anlayışına ters olduğunu belirtir. Hatta kendi aralarındaki mezhep tartışmalarıyla da aynı dinin insanların birbirine düşman olduklarını ve daha da ileri giderek birbirlerini aforoz ettiklerini ifade eder.³⁸

Hıristiyan din adamları bu dünya ve öbür dünyaya çıkar açısından yaklaştıklarından onların baskıcı anlayışları hoşgörüsüzlüğü meydana getirmiştir. Ona göre bu dinden başka hiçbir din baskıcı olmamıştır.³⁹ Yine Voltaire “Bizim dinimiz hiç kuşkusuz en iyisi, en doğrusudur ama onun adına o kadar kötülük etmişiz ki başka dinlerden söz ederken biraz alçakgönüllü olmalıyız.”⁴⁰ Diyerek bir orta yolu bulma çabasına girer.

Zulüm ve baskı insanları dinden, imandan çıkardığını söyleyen⁴¹ Voltaire; bir insan yabancıları yahut kendi yurttaşlarını dine inandırmak istiyorsa bu işe en ikna edici yumuşaklıkla en çekici ılımlılıkla yapması gerektiğini belirtir.⁴² Çünkü kendi inancına paylaşmadığı için bir insana, kendi kardeşine, zulmeden her adam kesinlikle bir canavardır.⁴³

Voltaire’de Hoşgörünün Önemi

Voltaire için hoşgörü insanlığın en güzel yönüdür. Hepimiz zayıflıklarla, yanılğılarla yoğrulmuşuz; birbirimizin budalalıklarını karşılıklı olarak hoş görmek gerekir, bu durum doğanın ilk yasasıdır.⁴⁴ Yüzyıllardan beri sürüp giden dinsel, toplumsal ve siyasi bölünmelerin ve parçalanma insanlığın en büyük hastalığıdır, bu hastalığı iyi edecek tek ilaç da hoşgördür.⁴⁵ İster odasında soğuk kanlıkla derin düşüncelere dalanlardan, ister dostlarıyla beraber rahat rahat doğruyu inceleyenlerden olsun, bu gerçeği kabul etmeyen kimse yoktur. O halde kendi aralarında iken hoşgörü, iyiliği, doğruluğu kabul edenler doğru olanı yapmışlardır. Fakat baskı ve

³⁶ Voltaire, Feylesofça Konuşmalar ve Fıkralar, s. 72.

³⁷ Afşat Timuçin, Düşünce Tarihi, BDS Yayınları, İstanbul, 1992, s. 413.

³⁸ Voltaire, Felsefe Sözlüğü, Cilt: 2, s. 382.

³⁹ Timuçin, Düşünce Tarihi, s. 413.

⁴⁰ Voltaire, Felsefe Sözlüğü, Cilt: 2, s. 319.

⁴¹ Voltaire, Felsefe Sözlüğü, Cilt: 2, s. 385.

⁴² Voltaire, Felsefe Sözlüğü, Cilt: 2, s. 319.

⁴³ Voltaire, Felsefe Sözlüğü, Cilt: 2, s. 384.

⁴⁴ Voltaire, Felsefe Sözlüğü, Cilt: 2, MEB Yayınları, İstanbul, 2001, s. 377.

⁴⁵ Voltaire, Felsefe Sözlüğü, Cilt: 2, s. 384.

zorbalığı tercih eden insanlar, yoksulun ölüsünü soyarak zengin olurlar, onun kanın emerek semirir, halkın sırtından geçinirler, özgürlükten korkarlar ve hoşgörüden tiksiniyorlar... Bu yaptıklarına her zaman haklı çıkarmak için her yol mubahtır. Yeter ki yapmak istediğiniz hedefe veya sonuca ulaştırırsın.⁴⁶ Böyle bir anlayışta kişilerin haklarını gözetme, toplum menfaatlerini gözetme, ortak paydalar oluşturma, insanların birbirlerine saygı duyması, birbirlerini sevmeye gibi önemli değerlerin yok edilme durumuyla karşı karşıya kalabiliriz.

Hoşgörüde asıl olan, önem, kıymet ve değerdir. Hoşgörü anlayışında, mevcut olan bir olgu ya da durumu hiçbir zaman önemsiz göremeyeceğimiz gibi, insanın yaşadıklarına da kayıtsız kalması da söz konusu olamaz. İnsan sosyal bir varlık olduğu sürece çevresiyle iletişim kurup, yaşadıklarıyla varlığını sürdürecektir.

Hoşgörü insanı yücelten bir erdemdir. İnsandaki, umursama, alçak gönüllülük, yardımseverlik, paylaşma duygusu, tahammül etme, anlayışla karşılama, farklılıklara saygı duyma, özgürlükleri önemsemeyi ve değer verme gibi önemli süreçlerin gelişmesine yardımcı olmaktadır. Belki de en önemli yönü, insanı insan olarak hiçbir şey beklemeden olduğu gibi sevmek ve kabul etmektir.

İnsanın en temel ahlaki kaygısı olan mutluluğun elde edilmesinde ve umutlarımızın güçlenmesi de hoşgörünün ayrı bir yeri vardır. Bu durumu Voltaire şöyle ifade eder: “Her şey bir gün iyi olacak; bu bizim umudumuzdur. Şimdi her şey çok iyi; bu bizim yanılmamızda olabilir.”⁴⁷ Diyerek, umutlarımızın devam etmesi için hoşgörünün de varlığını sürdürmesi gerekmektedir.

Hoşgörü, insanın vicdanına göre inanıp yaşaması ve farklı dinlerin hepsine eşit olarak yaklaşarak, inancı ne olursa olsun tüm insanların kardeş gibi sevmesi ve benimsemesinin anahtarıdır.⁴⁸

Hoşgörü ve Özgürlük İlişkisi

John Locke Hoşgörü Üstüne Bir Mektup adlı eserinde “özgürlük felsefesinin pratik açıklamasını” yapar. Bu eserin açıklamalarının bir kısmı “siyasal özgürlük”, diğer kısmı da din tartışmasına ayrılmıştır. Aslında bu iki konu (özgürlük-din) birbiriyle ilişkilidir; çünkü dinsel hoşgörünün gerçekleşmesi için bu alanda siyasal bir “zor”un bulunmamasına bağlıdır. Bu nedenle Locke, öncelikle ifade özgürlüğünün ne denli önemli olduğunu kanıtlamaya çalışır ve “hakikatın” siyasi zorla ile belirlenemeyeceğini savunur.⁴⁹

Dinsel hoşgörü konusunda Locke’un düşünsel çabası iki nokta üzerinde gelişir: Birincisi, devletin insanların düşüncelerine müdahale edemeyeceği gibi onların düşüncelerini açıklama özgürlüklerini de ortadan kaldıramaz. İkincisi ise; Hıristiyanlık içindeki mezhepler arasındaki çatışmayı engelleyecek felsefi zeminler bulabilmektir. Locke’un vurgulamaya çalıştığı şeylerden biride Kilisenin “başlıca karakteristik niteliği” olarak hoşgörüyü benimsemesi gereklidir.

⁴⁶ Voltaire, Felsefe Sözlüğü, Cilt: 2, s. 385.

⁴⁷ Voltaire, Felsefe Sözlüğü, “Ruh”, Cilt: 1, s. 24.

⁴⁸ Voltaire, Feylesofça Konuşmalar ve Fıkralar, s. 192.

⁴⁹ Ağaoğulları vd., a.g.e., s. 224.

Devletin vicdan ve din özgürlüğünde zorlayıcı bir etkisi olmaması gerektiğini söylerken kilise ve devletin birbirinden ayrılmasını ister. Devlet yurttaşların inançlarına ve düşüncelerine karışamaz. Kimseye zor yoluyla “hakiki” inanca kavuşturmayı amaçlayamaz. Çünkü Tanrı, bu konuda kimseye bir otorite vermemiştir.⁵⁰ Böyle bir otorite, yönetime, insanların kendi rızası ile dahi devredilemez. Başka deyişle, inanç özgürlüğü insanların kendi rızasıyla bile ortadan kaldıramaz.

Locke, “Birey özgür olmalıdır; akıl hayatın kılavuzu yapılmalıdır; kültürün her alanında-bilimde, dinde, devlet ve eğitimde- gelenek ve otoritenin her türlüşünden kurtulmalıdır.”⁵¹ Bu düşüncelerini Voltaire felsefesine ve özgürlük anlayışına yansıtır.

Voltaire, “doğal yasaların, her türlü insani anlaşmadan bağımsız olarak emeğimin ürünü bana aittir, babamı ve annemi sayarım, komşumun yaşamı üzerinde hiçbir hakkım yoktur, komşumun da benim yaşamım üzerinde hiçbir hakkı yoktur.”⁵² Diyerek özgürlüğün önemini vurgulamaya çalışır. Toplumdaki özgürlüğün ilk anlamı, hiçbir insanın bir başkasının mülkiyetinde bulunmaması, yani köle olmamasıdır. İnsanların özgürlükleri, bir ticaret eşyası değildir; satın alınamaz ve satılamaz.⁵³ Bir toplumda düşünce ve ifade özgürlüğünün olmasına canı gönülden inanan Voltaire bu durumu düşüncelerini çok eleştirdiği Rousseau’ya yazdığı bir mektupta şöyle ifade eder: “Söylediklerinizin hiçbirinde sizinle aynı düşüncede değilim; ancak onları söyleme hakkınızı ölünceye kadar savunacağım” ifadesiyle bunu açıkça ortaya koyar.

Voltaire 1763 tarihli Hoşgörü Üzerine İnceleme adlı eserinde, “bana öyle geliyor ki bütün eski uygar halklardan hiçbiri düşünce özgürlüğü rahatsız etmemiştir” diyerek, eski toplumları överken, övme sebebi olarak da bu eski toplumlarda çok farklı dinlerin, inanışların ve fikirlerin olmasının birbirlerine çok daha fazla tahammül ve katlanmayı öğrettiğini, birinin diğerini de ezmesini engelleyerek, çoğulcu hareket etme anlayışını güçlendirmiştir. Bunun sonucu olarak, hoşgörü ile özgürlüğün yerleşmesi mümkün olmuştur. Voltaire’e göre, “ne kadar çok mezhep varsa, her biri o ölçüde daha az tehlikelidir; çokluk onları güçsüzeleştirir” şeklinde ifade eder.

Voltaire özgürlük içinde iradeden daha fazla önemli olanın eylem olduğunun altını çizmeye çalışır. Bu durumu şöyle ifade eder: “İradeniz özgür değildir, fakat özgür olan eylemlerinizdir. Yapabilme gücünüz olduğu zaman yapmakta özgürsünüzdür.”⁵⁴ İfadeler değil yalnızca fiiller dava konusu olabilir.⁵⁵

Düşünsel özgürlüğe bunlara getirilen sınırlamalar serleştikçe, insanların bunlara göstereceği tepki de devlet açısından sert ve yıkıcı olacaktır. Kendisinkinden farklı bir düşüncenin zorla kendisine empoze edilmesi sonucu bireyin düşüncesinin üretici kuvvetinin yıkıcı hale gelmesi bir doğa yasasıdır ve dolayısıyla kaçınılmazdır. Devlet bu tuzağa, kendisini bir dinle özdeşleştirdiği zaman daha kolaylıkla düşer. Böyle bir sistemin sürebilmesinin tek şartı toplumu oluşturan bütün bireylerin aynı Tanrı’ya aynı şekilde tapmasına gerektirir ki, bu imkânsızdır. Bütün toplumlarda karşıt fikirler

⁵⁰ Ağaoğulları vd., a.g.e., s. 224.

⁵¹ Gökberk, a.g.e., s. 330.

⁵² Ağaoğulları vd., a.g.e., s. 264.

⁵³ Diderot ve D’Alembert, Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklama Sözlüğü, (çev. Selahattin Hilav), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996, s. 295.

⁵⁴ Ağaoğulları vd., a.g.e., s. 264.

⁵⁵ Ağaoğulları vd., a.g.e., s. 68.

kaçınılmaz olarak ortaya çıkar. Çünkü her birey, farklı bir hayat yaşamış ve bu hayat içinde farklı karşılaşmaların etkisiyle zihinsel ve bedensel olarak şekillenmiştir. Dolayısıyla insanların düşüncelerinin tek bir dünya görüşüne indirgenmesi demek, sadece tamamen aynı şeyi istemelerinin sağlanması değildir. İnsanların aynı zamanda aynı deneyimleri yaşamış, aynı şekilde oluşmuş olmalarını, dolayısıyla da birbirlerinin yerine geçebilmelerini sağlamaktır. Bunun olması da imkânsızdır.⁵⁶

Voltaire, Hıristiyanlığın özgür düşünce sayesinde filizlendiğinden, fakat daha sonra kilisenin baskı ve zorbalıkla hareket ettiğinden söz eder. Bu tavır sebebiyle insanların dinden soğuduğunu, herkesin dilediği gibi düşünmesi ve yaşaması gerektiğini söyler.⁵⁷ Voltaire, bireylere doğal haklarını vermeyi kabul eden İngiliz yasalarını beğenmektedir. Kişilik ve mülkiyet hakkı, düşüncesini açıklama özgürlüğü, suç işlendiğinde bağımsız bir jüri tarafından yasalara göre yargılanma hakkı, istenilen dine inanarak barış içersinde yaşama hakkı gibi insanın özüne uygun birçok hak İngiltere’de bulunmaktadır.⁵⁸

Düşünmeyi öğrenmek insanın kendi elindedir; insana doğuştan akıl verilmiş, akıl sayesinde her şeyi öğrenebilme, hatırlayabilme ve sorgulayabilme gücüne sahip olduğu sürece bir başkasının onun yerine düşünmesi veya karar vermesi doğru değildir.⁵⁹ Başkası sizin yerinize karar verip, düşünüyorsa “ruhumuzun bir kadırgada kürek çeken mahkûm”dan bir farkı kalmadığını belirterek aslında bunun bir fikir veya ruh köleliği olabileceğine işaret eder.⁶⁰

Düşünme yetisine sahip olan insanın düşüncelerini dile getirmesi ve basın yoluyla yayması en temel doğal haklarından birisidir. Düşünce ve ifade özgürlüğünün sağlanmadığı bir ortamda, diğer özgürlüklerin yeşermesi de mümkün olmaz. “Düşünceyi açığa vurma özgürlüğü yoksa insanların özgürlüğünden de söz edilemez” diyen Voltaire, bu özgürlükten ne anlaşılması gerektiğini şu sözlerle ortaya koyar: “Tüm sorumluluğu üzerine alarak dili gibi kalemini de kullanmak insanın doğal hakkıdır. Sıkıcı olan çok kitap biliyorum, ama gerçekten kötülük yapmış hiçbir kitap tanımıyorum” der. Basın özgürlüğünün hiçbir sınırı olmamalıdır; ya da daha doğrusu kitapların iyi ya da kötü yazılıp yazılmadıklarına, hatta doğru yada yanlış fikirler içerip içermediklerine bakılmamalı, her türlü düşünceye kendini açığa vurma hakkı tanınmalıdır.

Hoşgörünün Önündeki Bir Engel: Önyargılar

Önyargı, akıl yürütmeden kabul edilmiş bir inançtır. Onun için dünyanın her yerinde çocuklara, akıl yürütebilecek çağa gelmeden, istenilen bütün inançlar aşılabilir. Evrensel, zorunlu, hatta erdemin ta kendisi olan önyargılarda vardır. Her ülkede çocuklara, ödüllendirdiği gibi cezaya da çarpan bir Tanrı’nın varolduğuna inanmayı; babalarını, annelerini sayıp sevmeyi; daha erdemin, ahlaksızlığın ne olduğunu

⁵⁶ Ağaoğulları vd., a.g.e., s. 68.

⁵⁷ Voltaire, “Düşünce Özgürlüğü”, Felsefe Sözlüğü, Cilt: 2, s. 160.

⁵⁸ Voltaire, “Devletler Hükümetler”, Felsefe Sözlüğü, Cilt: 1, s. 318.

⁵⁹ Voltaire, “Düşünce Özgürlüğü”, Felsefe Sözlüğü, Cilt: 2, s. 161.

⁶⁰ Voltaire, “Düşünce Özgürlüğü”, Felsefe Sözlüğü, Cilt: 2, s. 162.

ayırt edilecek hale gelmeden, hırsızlığı bir suç, çıkara dayanan yalanı bir ahlaksızlık saymayı öğretirler.

Bir önyargının iyi olabilmesi için bunu aklın onaylaması gerekir. Duygu bir önyargı değil, çok daha güçlü bir şeydir.⁶¹ İnançta önyargıların ortadan kalkması, Voltaire'e göre en önemli şeylerdendir. Çünkü önyargı, akıl yürütmeden kabul edilmeden peşinen onaylamaktır. Fakat önyargıların iyi olanları da vardır. Büyüklere saygılı davranmak, hırsız yapmamak, Tanrı'nın varlığına inanmak ve ahlaksızlığın kötülüğünü aşılacak ve bunları kabullenmek önyargının zararsız, hatta iyi olanlarından. Zararlı olan önyargılar, boş inançlarla ilgili olanlardır. Buda'nın bir ormanı biçtiğine ya da Muhammed Peygamber'in gökyüzüne çıktığına dair inançlar böyle yanlış önyargılardandır. Bunlara inanılmadığında, bu önyargıların reddedilmesi dinsizlik olarak nitelenir ya da yargılanır.⁶²

Farklı din mensuplarının hepsi Üstün bir Yaratıcı'ya inandıklarının altını çizer. Dünyaya gelen her insan, inancı ve ulusu ne olursa olsun, aynı duygularla doğmaktadır. Dünyanın her yerinde iyilik, dürüstlük, yardımseverlik vb. özellikler erdem sayılmaktadır. Din, Tanrı'ya boyun eğmek, O'na bağlılık anlamına geldiğine ve her insan aynı erdem duygularıyla yaratıldığına göre, kendini inancını övmek, Voltaire'ye göre, Tanrı'ya hakaret etmekle eşdeğerdir.⁶³

Bir dine bağlanmak, olaylar ve olgular karşısında, kısacası evren karşısında pozisyon alışı belirler ve inanana bir zihniyet, bir hayat felsefesi, bir bilinç kazandırır. Bu durumun, bireyde, kendisi gibi inanmayanlara karşı bir önyargı oluşturabilir. Bu yüzden önyargı "bir dinin ya da ırkın mensupları hakkında ilk negatif hüküm"⁶⁴ şeklinde tanımlanır.

Genel çizgilerle ele alındığında, dini hoşgörüsüzlük, farklı dini inançları, aynı dinin içinde sapkın olarak nitelenen mezhepleri ve tarikatları vs. hedefleyebilir. Tarihe en yüzeysel bakış bile dinsel hoşgörüsüzlüğün bu çok kaba hatlarıyla yapılan kategorizasyon doğrulamaya yetebilir. Burada vurgulanması gereken nokta, herhangi bir dinin akidelerinin ve teorik olarak vaaz ettiklerinin, dinsel hoşgörüsüzlüğü yahut hoşgörüyü besleyip beslemediği tartışmalarının dinsel hoşgörüsüzlük problemiyle bağlantılı olmadığıdır. Şüphesiz dogmalar bakımından şu ya da bu dinin daha esnek, daha hoşgörülü olduğu idea edilebilir. Dini hoşgörüsüzlüğü doğuran şey, dini benimseyen toplulukların özelliklerinde aranmalıdır. Bu nedenle hoşgörüsüzlük, bir dinin herhangi bir topluluk tarafından benimsenmesi süreci içinde, başka dinden kişilerle yaşanan çatışmalardan ötürü, başka dinler konusunda topluluğun hafızasına, kolektif hafızaya yerleşen ve kendini sarsılmaz önyargılar şeklinde açığa vuran nefret ve husumet duygularıyla ilişkilidir.⁶⁵

Din hem bir önyargı meydana getirebilme kapasitesine sahiptir hem de önyargıyı parçalayabilme gücüne sahiptir. Önyargıyı doğrudan dine bağlamak yerine dinin

⁶¹ Voltaire, "Önyargılar", Felsefe Sözlüğü, Cilt: 2, s. 289.

⁶² Voltaire, "Önyargılar", Felsefe Sözlüğü, Cilt: 2, ss. 292-293.

⁶³ Voltaire, "Feylesofça Konuşmalar ve Fıkralar", ss. 26-28

⁶⁴ İbrahim Gürses, "Önyargının Nedenleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 1, Bursa, 2005, ss. 143-160.

⁶⁵ Melih Yürüşen, *Liberal Bir Değer Olarak Ahlaki ve Siyasi Hoşgörü*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 24-25.

yaşandığı kişisel, tarihi, sosyo-ekonomik ve kültürel atmosfere göre değerlendirme yapmak daha doğru olabilir. Bir başka deyişle önyargılarımızın nedeni sadece dine bağlamak büyük haksızlık olabilir. Bu yüzden de Voltaire önyargılarının sebeplerini ve sayılarını çoğaltır. Önyargıları;

- 1-Duyusal Önyargılar,
- 2-Fiziksel Önyargılar ve doğal Önyargılar,
- 3-Tarihsel Önyargılar,
- 4-Dinsel Önyargılar şeklinde sıralamaktadır.⁶⁶

Hoşgörünün Gelişmesini Engelleyen Bağnazlık

Aydınlanmacılara göre, bağnazlık ve onunla at başı giden hoşgörüsüzlük insanların birbirlerine kin, öfke, düşmanlık duymalarına neden olarak toplumları adaletsizliğe ve iç savaşa sürükleyen bir beladır. Diderot, Ansiklopedi'ye yazdığı "Hoşgörüsüzlük" maddesinde, Hıristiyanlığın özünde bağnazlığın ve zorlamanın olmadığını ama bu öğretinin salt kendi çıkarını düşünen Kilise'nin elinde yozlaştığını ileri sürer. "Bizden farklı düşünenin başından bir tek saç teli koparılıyorsa, kafası da koparılabilir; çünkü, haksızlık sınır diye bir şeytanımız"⁶⁷ diyen Diderot'a göre Hıristiyanlık, hakikatin tekeline sahip olduklarını iddia eden din adamları nedeniyle bağnaz bir din haline gelmiştir. "Yeryüzünde bağnazlıkla kirlenmemiş tek dinin Çin'deki kültürlü insanların dini olduğunu " yazan Voltaire ise, daha ileri gidip tarihi dinlerin bağnazlığı doğurduğunu ve bağnazlığın ateizmden çok daha kötü sonuçlara yol açtığını açıklar. Bu durumu şöyle ifade eder; bağnazlık, kesinlikle ateizmden bin kere daha zararlıdır; çünkü ateizmin kanlı tutkular esinlememesine karşılık bağnazlık esinler; ateizm cinayetlere karşı çıkarken, bağnazlık cinayetler işler.⁶⁸

Dogmalar ile boş inançlarda kaçınılmaz olarak bağnazlığa (fanatizmi) üretir. Voltaire, "İnsanlar, hoşgörüyü hak etmeleri için, ilk önce bağnaz olmamakla işe başlamalıdır."⁶⁹ Bağnazlığı ezebilecek ve hoşgörüyü toplum içinde bir yaşam tarzı haline getirebilecek tek güç ise merkezi iktidardır ve bu iktidarın en tepesinde yer alan monarktır. İşte "Büyük Türk"ün, bu anlamda bir örnek teşkil eder. Çünkü merkezi, güçlü ve bireysel yönetime en uygun yönetimdir.⁷⁰

Bağnazlık insanın beynini sarmaya görsün, artık bir hastalıktır ve şifası yoktur. Bu salgın hastalığa karşın yapılacak bir şey mümkün değildir. Hızla yayılarak, insanların ahlakını yumuşatan, hastalığın bunalımlarını önleyen felsefi düşünceden başka ilacı yoktur; çünkü, bu hastalık ilerledikçe kaçmak, havanın temizlenmesini beklemek gerekir. Ruh vebalarına karşı yasalar, ne de din yeterlidir; onlar için kurtarıcı bir besin olmak şöyle dursun, çürümüş beyinlerde zehir halini alır.⁷¹

Bağnazlara yol gösterenler, onların eline bıçağı tutuşturanlar genellikle düzen bozanlardır; onlar söylentiye göre, aptallara cennetin zevklerini tattıran... Dünya da bağnazlıkla lekelenmemiş bir tek din çıkmış, o da Çin edeplerinin dinidir. Filozofların

⁶⁶ Voltaire, " Önyargılar", Felsefe Sözlüğü, ss. 290-291.

⁶⁷ Diderot ve D'Alembert, s. 218.

⁶⁸ Ağaoğulları vd., a.g.e., s. 305.

⁶⁹ Ağaoğulları vd., a.g.e., s. 304.

⁷⁰ Ağaoğulları vd., a.g.e., s. 309.

⁷¹ Voltaire, Felsefe Sözlüğü, Cilt: 2, s. 14.

kurduğu tarikatlar, o zaman, bu vebadan yalnız bağışık olmakla kalmamış, onun ilacı da olmuşlar; çünkü felsefenin etkisi ruhu dirliğe, rahata kavuşturmadır, oysa bağışıkla dirlikle bağdaşmaz. Kutsal dinimiz çoğu zaman bu cehennemlik öfkeyle bozulmuşsa suçu insanların çılgınlığında aramak gerekir.⁷² Voltaire, “En büyük dehalar bile, incelemeyen kabul ettikleri ilkeler üzerine yanlış düşünebilir”⁷³ diyerek, her insanın yanlış yapabileceğini, zeki veya bilgili olması önemli değildir.

Voltaire’in tanımıyla, ‘Ateşli hastalıkta sayıklama, öfkede kudurma ne ise, boş inançta da bağışık odur. Ayin için kiliseye gitmeyenlere eziyet edip onları öldürenler ve sırf kendisi gibi düşünmüyor diye insanları mahkûm eden yargıçların yaptığı ise, bağışıklığın en kötüsüdür. Voltaire’e göre, bağışıklığın sardığı bir zihni tedavi etmenin imkânı neredeyse yoktur.⁷⁴

Voltaire, hoşgörünün bulunmadığı bir ortamda, insan yaşamının gerçek mutluluğu yakalayamayacağını bir hikâyeye kahramanı olan Sacramentado da üzerinde anlatır. Bütün dünyayı dolaşmış ancak siyasi ve ağırlıklı olarak dinsel bağışıklığı görmüş ve kişinin mutluluğu aramak için bu dünyada bir arayışa girmesinin gereksiz olduğunu düşünmüştür. Hatta ona göre bir kişinin karısı tarafından aldatılması, mutluluğu ararken çektiği acılardan daha iyidir.⁷⁵ Yine bir hikâyesinde, evrenin tümünde üzülecek birçok şeyin olduğunu anlatır. Ardından hoşgörünün en üst noktası olarak gördüğü, hayvanları ve bitkileri tıpkı birer insan gibi algıladığı için Hint dininden övgüyle söz eder.⁷⁶ Voltaire’e göre bağışık “kana susamış tutkuya” yol açar; insanı cürüm işlemeğe çağırır ve müthiş bir yanılıdır.⁷⁷ Hele bir de din adına yapıldığında, “...en zevk düşkünü keşiş bile bir ruha Hıristiyanlığı kabul ettirmek için metresini bırakıp kentin öbür ucuna gitmeyi göze alır” der.⁷⁸

Bağışıklığın nedeni, bilgi kaynaklarında, aklın kullanımında ve inançtaki farklılıklardır. Bu nedenle bağışıklığı ortadan kaldırmak, doğru bilgiyle mümkündür. Doğru bilgi, insanı huzurlu bir birey yapar ve onu kendi iç dünyasıyla barışık kılar. Böyle bir insanda hoşgörü ve anlayışı kendiliğinden oluşur ve başkalarının düşüncelerine saygı duyduğu gibi, kendi düşüncelerine tartışmaktan da kaçınmaz. Bu sebeple medeni toplumlarda bağışıklığa rastlanmaz. Kültür ve bilgi seviyesinin gelişmiş olduğu toplumlarda hoşgörü hâkimdir. Böyle bilinçli kişiler, dışa açık, başkalarıyla iletişimini sürdüren ve kendi kişiliğini de doğru sergileyebilen bireylerdir.⁷⁹

Voltaire, ‘Renkler Hakkında Hüküm Veren Körler’ hikâyesinde, adeta bağışıklığın kötülüğünü ortaya koyar. Körler arasında liderliği ele geçiren bir diktatör, hepsinin giydiği elbisenin beyaz olduğunu tüm körlere kabul ettirir ve bu durum yüzünden toplumda alay konusu olurlar. Voltaire, körlerin hikâyesiyle araştırmadan,

⁷² Voltaire, Felsefe Sözlüğü, Cilt: 2, s. 15.

⁷³ Voltaire, “Yanlış Düşünce” Felsefe Sözlüğü, Cilt: 1, s. 315.

⁷⁴ Voltaire, Felsefe Sözlüğü, Cilt: 1, s. 13.

⁷⁵ Voltaire, “Hikayeler”, Cilt: 1, s. 42.

⁷⁶ Voltaire, “Hikayeler”, Cilt: 1, s. 62.

⁷⁷ Wilhelm Weischedel, Felsefenin Arka Merdiveni, (çev. Sedat Umran), İz Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 213.

⁷⁸ Voltaire, Felsefe Sözlüğü, Cilt: 1, s. 422.

⁷⁹ Vahdettin Başçı, “Taassup Doğru Düşünmeye Engeldir”, Felsefe Dünyası Dergisi, Sayı 36, Ankara 2002, ss. 32-34.

körü körüne bir düşüncede ısrar ve inat eden bağınaz insanları tasvir etmek ister. Bağınaz kişi de, iyice bilmediği halde, heveslerine uygun bulduğu düşünceler peşinde koşar.⁸⁰ Toplumumuzda hoşgörüsüz kişiler incelendiğinde, bu kişiler ya cahildir, ya başka fikir sahiplerine hoşgörü ile davranmak çıkarlarına aykırıdır veya alıştıkları imkânlardan vazgeçmek işlerine gelmemekte ya da bilinçaltı, bilinç üstü bir korkunun tesiri altındadırlar. Bu yüzden bağınazlıkta şu kavramlar ön plana çıkabilir; cehalet (bilgisizlik), menfaat, alışkanlıklar ve korkularımızdır.

Bağınazlık insanın doğasına aykırıdır. İnsan, düşünebilme, düşünce üretme, maddi bir şeyler yapabilme yetenekleri ile donatılarak yaratılmıştır. Toplumların ilerlemesi de insanın bu yeteneğinden kaynaklanır. Bağınazlık bu yeteneğin kullanılmasını frenler, zamanla söndürür. İnsanın doğasına saygı duyanın bağınazlığı olamaz.

Bağınazlık fikir ve özgürlüğü söndürür. Her ne kadar yasalarda yer alsada dahi; bağınazlık statikliği, dogmaları ön plana çıkardığından, ilkleri, yenileri hoş görmediğinden; fikir özgürlüğü kâğıt üzerinde kalır. Bağınazlık ortamında fikirler korkusuzca ve serbestçe ifade edilemez. Fikirlerin korkusuzca ve serbestçe ifade edilmesi, aslında fikir özgürlüğünün son aşamasıdır. Asıl fikir özgürlüğü, fikirlerin doğru doğması yani doğru düşünebilme yeteneğidir. Bir başka deyişle beyin içinin özgürlüğüdür. Beyin içinin serbest olması, dogmalarla, kalıplarla doldurulmamış ve dondurulmamış olmasıdır. Bu da hoşgörü ile sağlanabilir. Hoşgörüsüzlük, davranışlardan önce beyin içinde çekingenlik ve zamanla tembellik yaratır. Çalışmayan ve üretmeyen bir beyin aslı işlevlerini de kaybeder. Bu nedenle fikri hoşgörüyü sadece dilin veya kalemin değil, beyin içinin de serbest olması diye kabul etmek gerekir.

Kendi fikri dışındaki her türlü fikri reddeden, Türkçe’de karşılığı taassup olan bu durum yalnız dinde değil, bütün fikri alanlarda görülen bir ruh hastalığıdır. Bir tür aşırı tutumu ifade ettiğinden de bir fanatizmdir. Fanatik, bir fikre sıkı sıkıya bağlanırken, kendisinin iştirak etmediği fikir ve kanaatleri hoş görmeyerek, onları şiddet yoluyla yok etmek arzusu ile doludur. Böylece de özgürlüğün önündeki en büyük engel olur.⁸¹ Fanatik olan, kendi dışına açılmayı reddeder. Onun için hakikat sadece kendinde olduğundan dışa açılmak, bir parçalanma, kendisinden koparılmak demektir.⁸² Kendi dışında kendisi gibi olmayanlarca yok edilme duygusuyla –kendinin yok oluşunu dahi göze alarak- yok etmeye yönelir. Onun varlığını belki de kendisinin ki gibi ilkelere sahip olmayan başka kişilerin varlığı önündeki bir intihar komandosuna benzetebiliriz.⁸³

Özgür birey, kendi değerlerini yaratırken, hoşgörü sahibi bir davranış sergiler, fanatik kişiler gibi kişiliğinin eksik kalan yönlerini basmakalıp yargılarla doldurmaz. Fanatik niyeti itibarıyla ahlaksız değildir ve hatta belki de derin ahlaki kaygılarla öyle davranmaktadır ve öyle davrandığı içinde moral zemine sıkı sıkıya yapışır. Fakat zemine yapışıp kaldığı içinde zeminde tutsaklığı onun özgürleşmesi önündeki bir engeldir.⁸⁴

⁸⁰ Voltaire, “Hikayeler”, Cilt: 1, s. 60-61.

⁸¹ Hakan Poyraz, “Ahlaki Özgürleşmenin Önündeki Bir Engel Fanatizm”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 40, Ankara, 1999, s. 180.

⁸² Gürsoy, a.g.m., s. 19.

⁸³ Poyraz, a.g.m., s. 181.

⁸⁴ Poyraz, a.g.m., s. 187.

Hoşgörü ve Evrensellik

Voltaire, “keşke insanlar kardeş olduklarını anımsayabilseler” diyerek vatanseverliğin yerine kozmopolitizmi yüceltir: “İyi bir vatansever olmak, ülkesinin ticaretle zenginleşmesini ve silahlarla güçlenmesini dilemektir. Bir ülkenin, bir başkası kaybetmeden kazanmasının ve başka insanları mutsuz kılmadan yenmesinin imkânsız olduğu açıktır. İşte insanlığın durumu budur: Ülkesinin büyük olmasını dilemek, komşularının kötülüğünü dilemekle aynı şeydir. Vatanının kesinlikle ne büyük nede küçük, ne zengin nede yoksul olmasını isteyecek kişi bir dünya yurttaşı olacaktır.” Bu bağlamda, savaş karşıtlığının filozoflar arasında çok yaygın olduğunu görebiliriz. Özellikle Voltaire, insanlığın başındaki en büyük felaket olarak gördüğü savaşa (ve militarizme) karşı bir “savaş” yürütür.⁸⁵

Dinin beslediği cehaletin kışkacında olan insanların gerçek çıkarlarının bilincine varmaları ve tutkularını doğru biçimde yönlendirip kamusal iyiliği gözetmeleri nasıl sağlanacaktır gibi bir sorunun cevabı da felsefedir; yani filozofların ya da daha doğrusu filozoflarca aydınlatılmış siyasal yapının eğitim ve yasalar aracılığıyla insanları ahlaki yönden bilgilendirmesidir.⁸⁶

Toplumsal erdemlerin ilki insanlıktır; türdeşlerimize karşı sevgi, iyilikseverlik, eli açıklık, hoşgörülük ve acımadır. Önemli olan, bireyin kişisel çıkarıyla içinde bulunduğu toplumun çıkarının uyum içinde bulunması ya da Condillac deyişiyle, “kişisel çıkarların bütünü iyiliğine hizmet etmesidir.”⁸⁷

Voltaire göre iyi yasalar ile suçlar önlenir. Suça eğilimli kişilere elimizden geldiğince bir gelir sağlanmalı, böyle olunca daha az cezalandırmak durumunda kalacağımızı ifade eder. Acımasız, katı ceza yasalarının olduğu ülkelerde suçların azalmadığını, tersine arttığını vurgular.⁸⁸ Voltaire memuriyetleri parayla satanları “utanç verici olarak” niteler. Yine vergilerin adaletli bir şekilde yapılmasını, tarım ve ticaret geliştirilmeli, lüks sınırlandırılmalı, tekelcilik engellenmeli, ticari ayrıcalık haklarına son verilmeli ve israfa yol açan alışkanlıklar bir yana bırakılmalıdır.⁸⁹ Voltaire için, kanun önünde herkes birbiriyle eşittir. Kişilerin mesleği, dini, dili, rengi, milleti, soyu veya ailesine bakılmaksızın herkes genel ve evrensel olan ilkelere göre yaşamalıdır. Bu yüzden de insanlara işkence yapılmasına karşıdır. Bunu yapanın konumu veya yetkisi önemli değildir. Çünkü bu bir insanlığa karşı işlenen büyük bir suçtur.⁹⁰

Sonuç

Voltaire bir Fransız Aydınlanma dönemi düşürü olarak öncelikle din konusunda yeni bir bakış getirmek gayretindedir. Bunun içinde din hiçbir grup veya kişinin özel çıkarı için kullanılmamalıdır. Aydınlanma dinin değil, ruhbanlığın ve kilisenin karşısındadır. İnsanları aldatmak amacıyla üretilen hurafelerin, insanların cahilliğinden yararlanılarak gerçek dinin yerine geçmesini önlemektir. Bir bakıma antropomorfik

⁸⁵ Ağaoğulları vd., a.g.e., s. 268.

⁸⁶ Ağaoğulları vd., a.g.e., s. 273.

⁸⁷ Ağaoğulları vd., a.g.e., s. 274.

⁸⁸ Ağaoğulları vd., a.g.e., s. 326.

⁸⁹ Diderot ve D’Alembert, s. 293.

⁹⁰ Ağaoğulları vd., a.g.e., s. 328.

sahte dinlerin yerine evrensel olan ve akılla temellendirilmiş bir din anlayışı oluşturmaktır. İnsanı sadece fiziksel bir varlık olarak değil, aynı zamanda zihni bir varlık olarak gören Voltaire, insanların her türlü fikre açık olmasını, önyargısız dinleyebilmelerini ve tartışabilmelerini, kendi gerçeklerinin tek ve en doğru olmayabileceğini; kendi dünyasının dışında başka dünyaların olabileceğini; bu nedenle de herkes için geçerli olan bir tek dünya, tek bir doğru, bir tek gerçek olmadığını görebilmelidir. Aksi takdirde toplumun huzuru ve düzeni, iç barış, birlikte yaşama istek ve arzusu ortadan kalkar. Herkesin tek sesli bir toplum olamayacağını, tek sesliliğin faydadan ziyade zarar getireceği çok sesliliğin bir doğa kanunu olduğunu kabullenmemiz gerekir. Bu yukarıda saydığımız durumların gerçekleşmesini sağlayacak anahtar hoşgörüdür.

Hoşgörü; herkesin duygu, düşünce, inanç ve davranışlarında özgür olmasına izin vermek; kişilerin duygu, düşünce, inanç ve davranışlarındaki aykırılıklara, zıtlıklara, farklılıklara karşı anlayışla ve tarafsızlıkla bakabilmektir.

Toplumda geliştirilebilecek hoşgörü anlayışı, her zaman ve her toplumda genel geçerliliği olan bazı kurallara uyularak geliştirebilir. Bu kuralları şu şekilde özetlemek mümkündür:

- 1-Toplum bireylerin düşüncelerine özgürce açıklama fırsatı tanınmalıdır.
- 2-Temel hak ve özgürlüklere karşılıklı olarak saygı göstermeyi ilke haline getirilmelidir.
- 3-Karşımızdaki insani dikkatli ve önyargısız bir şekilde dinleme, görüşleri paylaşmasa bile kendini onun yerine koyarak duygu ve düşüncelerini anlamaya çalışmalıdır.
- 4-Düşünce ve uygulamalarda ortak paydalar aramaya çalışmalıdır.
- 5-Toplumun önemli değerleriyle (din, inanç, ahlak vs.) bir arada yaşamayı öğrenilmelidir.
- 6-Bir toplumda önyargı, bağınazlık, taassup, dogmatizm ve fanatizm olduğu sürece insanlar birbiriyle ne anlaşabilir nede hayatımız bir düzene girebilir.

Kaynakça

- Ağaoğulları, Mehmet Ali- Çulha, Filiz- Ergün, Reyda. Kral Devletten Ulus Devlete, İmge Kitabevi, İstanbul, 2005.
- Aşıkoğlu, Y. Nevzat. “İslam ve Tolerans Kavramları Üzerine”, *MEB Din Öğretimi Dergisi*, Sayı: 39, Ankara, 1993.
- Başçı, Vahdettin. “Taassup Doğru Düşünmeye Engeldir”, *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı: 36, Ankara, 2002.
- Başçı, Vahdettin. Rasyonel Din Anlayışları ve Deizm, Atatürk Üniversitesi S.B.E. Yayınları, Erzurum, 2002.
- Bilgin, Beyza. “İslam ve Hoşgörü”, *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: 34, Sayı: 1, Ankara, 1998.
- Bobaroğlu, Metin. Aydınlanma Sorunu ve Değerler, Ayna Yayınevi, İstanbul, 2002.
- Cevizci, Ahmet. Aydınlanma Felsefe Tarihi, Asa Kitabevi, Bursa, 2008.
- Cevizci, Ahmet. Felsefe Sözlüğü, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2000.
- Çelik, Fikret-Fidan, Serdal-Şahin, Kamil. “Aydınlanma’nın Fransız Düşüncesi İçinde ‘Katı Liberal Değerler’ Bağlamında Ele Alınmasında Ansiklopedi ve Ansiklobedistlerin Yeri”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 23, Celalabat, 2011.

- Diderot ve D'Alembert, Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklama Sözlüğü, (çev. Selahattin Hilav), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996.
- Eyüpoğlu, İsmet Zeki. Türk Dilinin Etimolojisi, 2. Baskı, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1995.
- Gökberk, Macit. Felsefe Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004.
- Günay, Ünver. Din Sosyolojisi, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998.
- Gürses, İbrahim “Önyargının Nedenleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 14, Bursa, 2005.
- Gürsoy, Kenan. “Felsefe ve Hoşgörü”, *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı: 1, Ankara, 1991.
- Keskin, Yusuf. Ziya, Nebevi Hoşgörü, Timaş Yayınları, İstanbul, 1997.
- Maurois, Andres. Voltaire, (çev. Cenap Yazansoy), Kastan Yayınları, İstanbul, 2001.
- Öner, Necati. “Kavramın Açıklığı ve Seçikliği”, *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı: 24, Ankara, 1997.
- Öner, Necati. Felsefe Yolunda Düşünceler, MEB Yayınları, Ankara, 1995.
- Öner, Necati. İnsan Hürriyeti, Vadi Yayınları, Ankara, 1996.
- Popkin, R.H., The Columbia History of Western Philosophy, Columbia University Press, New York, 1999.
- Poyraz, Hakan. “Ahlaki Özgürleşmenin Önündeki Bir Engel Fanatizm”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 40, Ankara, 1999.
- Russell, Bertrand. Sorgulayan Denemeler, (Ter. Nermin Arık), TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 1997.
- Tanilli, Server. Dünyayı Değiştiren On Yıl, Adam Yayınları, İstanbul, 1999.
- Timuçin, Afşar. Düşünce Tarihi, BDS Yayınları, İstanbul, 1992.
- Voltaire, Felsefe Sözlüğü, (çev. Lütfü Ay), İnkılâp ve Aka Kitabevi, Cilt: 2, Ankara, 1977.
- Voltaire, Felsefe Sözlüğü, (çev. Lütfü Ay), MEB Yayınları, Cilt: 1, İstanbul, 2001.
- Voltaire, Felsefe Sözlüğü, (çev. Lütfü Ay), MEB Yayınları, Cilt: 2, İstanbul 2001.
- Voltaire, Feylesofça Konuşmalar ve Fıkralar, (çev. Fehmi Baldaş), MEB Yayınları, Cilt: 2, Ankara, 1992.
- Voltaire, Feylesofça Konuşmalar ve Fıkralar, (çev. Fehmi Baldaş), MEB Yayınları, Cilt: 1, Ankara, 1947.
- Voltaire, Türkler Müslümanlar ve Ötekiler, (Der. Osman Yenseni), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1969.
- Voltaire, Zadig ve Başka Hikayeler, (çev. Yaşar Nabi Nayır), MEB Yayınları, Ankara, 1946.
- Yılmaz, Hüseyin. “Hz. Peygamber’in Eğitiminde İlke Olarak Hoşgörü”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 8, Sivas, 2004.
- Yürüşen, Melih. Liberal Bir Değer Olarak Ahlaki ve Siyasi Hoşgörü, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.
- Yürüşen, Melih. Çeşitlikten Özgürlüğe: Çok Kültürlülük ve Liberalizm, Liberal Yayınevi, Ankara, 1998.
- Weischedel, Wilhelm. Felsefenin Arka Merdiveni, (çev. Sedat Umran), İz Yayıncılık, İstanbul, 1993.